

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΜΗΛΑΚΗΣ

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΕΣ

Ο αρχαιολόγος Γιάννης Χαμηλάκης αποφοίτησε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, έκανε τις μεταπτυχιακές σπουδές του στην Αγγλία και, μετά από χρόνια διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο του Southampton, είναι τώρα καθηγητής Αρχαιολογίας και Νεοελληνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Brown (Ινστιτούτο Foukowsky) των ΗΠΑ. Νεωτεριστής και βαθιά αντι-νεωτερικός, έχει δώσει στην ελληνική αρχαιολογία μια ορμητική θεωρητική ώθηση, ενώ της έχει αποδώσει την πολιτική της διάσταση.

01

Ο Γιάννης Χαμηλάκης.
Φωτ.: Nick Dentamaro /
Brown University.

Συνέντευξη στην ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΡΟΒΑΤΣΟΥ

Είμαι είκοσι τριών, είμαι στο Παρίσι και θέλω να εγγραφώ για μεταπτυχιακά στην École des hautes études en sciences sociales (EHESS), στο Τμήμα «Ιστορία και Ανθρωπολογία της αρχαίας ελληνικής πόλης», με επιβλέπουσα καθηγήτρια τη Nicole Loraux. Το αθηναϊκό μου πτυχίο κρίνεται ανεπαρκές, συμβιβαστικά μου προτείνεται ένας δοκιμαστικός χρόνος με παρακολούθηση των σεμιναρίων και εντέλει την υποβολή μιας 20σέλιδης ερευνητικής πρότασης βάσει της οποίας θα κρινόμουν. Έχοντας εντοπίζει έναν παράδοξο μεν αλλά επανερχόμενο συνδυασμό τριών εννοιών, τον χαρακτήρισα στο κείμενό μου «αυτονόητο». Και μάλιστα αρχή αρχή, στη δεύτερη αράδα. Εγώ εννοούσα ότι «μοιάζει αυτονόητος για τους αρχαίους Έλληνες». Δεν το διατύπωσα έτσι όμως! Άστραψε και βρόντηξε — και η γη δεν άνοιγε να με καταπιεί. Με μια λεξούλα μου την είχα κάνει θηρίο: «Τίποτα δεν είναι αυτονόητο!», «Όλα πρέπει να μας εκπλήσσουν!». Κάπως έτσι συναντήθηκα με τον αναστοχασμό. Ήταν αρχές της δεκαετίας του '80.

Στην περίπτωση του Γιάννη Χαμπλάκη ο κριτικός αναστοχασμός αποτελεί *modus vivendi*. Σκαλίζει, ξεφλουδίζει τη «φυσικότητα», το «αυτονόητο», τη «γενίκευση», αποδίδοντας σε πεποιθήσεις, αξιώματα και πρακτικές ένα σαφές και συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτισμικό πρόσημο. Συντονισμένοι σε συχνότητες διεθνούς εμβέλειας, στην αιχμή του δόρατος της αρχαιολογικής επιστήμης, ο Γ. Χαμπλάκης συνδιαλέγεται γόνιμα με την ιστορία, τη φιλοσοφία, την κοινωνική θεωρία, την ανθρωπολογία, την ανθρωπογεωγραφία, τις μετα-αποικιακές σπουδές. Κι αυτό τον κάνει να μη μοιάζει με τους άλλους.

Αναζητώντας τη γενεαλογία του κλάδου, ο Γ. Χαμπλάκης τοποθετεί την αρχαιολογία στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε ως επαγγελματική και αυτόνομη επιστήμη, στην εποχή δηλαδή της καπιταλιστικής νεωτερικότητας, της αποικιοκρατίας, των εθνικισμών και της εδραίωσης του έθνους-κράτους. Την αρχαιολογία αυτή την ονομάζει «επίσημη», «θεσμική», «εθνική», «νεωτερική». Η ιδρυτική της λογική, που στηρίζεται στο φετιχισμό των πραγμάτων και στη συγκρότησή τους ως αυτόνομων αντικειμένων (χωρίς σχέσεις, ροές και διασυνδέσεις), αντλεί από μια γραμμική αντίληψη του χρόνου, από έναν ανθρωποκεντρισμό που βασικά εκλαμβάνει τα πράγματα ως αντικειμενοποιήσιμα και μετρήσιμα. Αντίθετα, η εναλλακτική (ή αντι-, μετα-) νεωτερική αρχαιολογία αποδίδει αξία στη διαδικασία, όχι στο αποτέλεσμα. Γι' αυτήν, η αρχαιολογική διαδικασία είναι μια μνημονική τακτική, μια βαθιά συναισθηματική εμπειρία. Γιατί ετούτη η αρχαιολογία είναι ενσώματη και αισθητηριακή.

Κι εκείνος τι μας ζητάει όλο κι όλο; «Να επανασυστήσουμε και να επινοήσουμε εκ νέου τον τομέα της αρχαιολογίας, εξερευνώντας εναλλακτικές της μορφές που σώζονταν πριν από την επικράτηση της δυτικής καπιταλιστικής νεωτερικότητας. Αυτή η αντι-νεωτερική αρχαιολογία δεν αφορά αποκλειστικά το παρελθόν, ούτε το παρόν, αλλά πολλαπούς, ταυτόχρονα συνυπάρχοντες χρόνους, είναι μια πολυχρονική αρχαιολογία που αποδίδει αξία τόσο στα πράγματα όσο και στα περιβάλλοντα και τα τοπία».

Τι υποστηρίζει; «Μια πολυχρονική αρχαιολογία, στηριγμένη στις αισθητηριακές και συν-κινητικές ροές μεταξύ σωμάτων, οργανισμών, πραγμάτων, της ατμόσφαιρας και του σύμπαντος. Μια αρχαιολογία που θα είναι ανοιχτή και θα εκτιμά τον άλλο, μια αρχαιολογία που θα είναι πρόθυμη να “συγκινηθεί” από τον συν-κινητικό (και συναισθηματικό) απόηχο του κόσμου. Δηλαδή μια έρευνα για τη ζωή και μια συνομιλία με τη ζωή».

Εκτός από άρθρα, στα ελληνικά κυκλοφορούν τα βιβλία του: α) *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα* (μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2012), που έχει τιμηθεί με το Βραβείο Edmund Keeley (2009) ενώ είχε συμπεριληφθεί και στη βραχεία λίστα του Βραβείου Runciman (2008), β) *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις. Βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση* (μτφρ. Ν. Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013), καθώς και ο συλλογικός τόμος, τον οποίο έχει συνεπιμεληθεί με τη Νικολέτα Μομιλιάνο, *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή*

02
Ακρόπολη των Αθηνών.
Φωτ.: Φώτης Υφαντίδης.

“
ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΠΟΥ ΘΑ ΕΙΝΑΙ
ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΑ
ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ
ΜΙΑ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑ
ΜΕ ΤΗ ΖΩΗ.
”

νεωτερικότητα. Παράγοντας και καταναλώνοντας τους «Μινωίτες» (μτφρ. Ν. Κούτρας, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2010).

—Κύριε Χαμπλάκη, στο βιβλίο σας *Το έθνος και τα ερείπιά του* γράφετε ότι η νεωτερική εθνική αρχαιολογία στην Ελλάδα, έχοντας ενσωματώσει προ-νεωτερικά στοιχεία, είναι υβριδική και συγκρητιστική. Αποδίδετε το χαρακτηρισμό «ονειρική αρχαιολογία» στις περιπτώσεις τόσο της Αμφίπολης, σε πρόσφατο άρθρο σας, όσο και του Μανόλη Ανδρόνικου, όχι βέβαια για τους ίδιους ακριβώς λόγους. Ως προς τον Ανδρόνικο, τον άνθρωπο με τη «διαισθητική ματιά», τον «εθνικό αρχαιολόγο *par excellence*», «τον αναμφισβήτητο εκφραστή του εγχώριου ελληνισμού», λέτε: «Αν η αρχαιότητα στην Ελλάδα λειτουργεί ως μια κοσμική εθνική θρησκεία, τότε ο Ανδρόνικος μπορεί να θεωρηθεί ως ο μέγας σαμάνος αυτής της θρησκείας».

Δεν σας κρύβω πως η έρευνά μου και τα γραπτά γύρω από τον Ανδρόνικο, αλλά και πιο πρόσφατα γύρω από την ιστορία της Αμφίπολης και τον κοινωνικό και πολιτικό της ρόλο, έχουν προξενήσει ποικίλες αντιδράσεις. Από τη μια, μεγάλη μερίδα συναδέλφων και φοιτητών από διάφορες ειδικότητες, καθηγητών και δασκάλων στα σχολεία, αλλά και απλών πολιτών, και στην Ελλάδα και αλλού, βρήκαν τα γραπτά αυτά ιδιαίτερα απελευθερωτικά. Τους έδωσαν επιχειρήματα για να αντιμετωπίσουν ποικίλους εθνικούς μύθους και να υιοθετήσουν μια κριτική προσέγγιση απέναντι σε πρόσωπα και φαινόμενα ιεροποιημένα, για τα οποία οποιοδήποτε κριτικό σχόλιο θεωρούνταν (ή θεωρείται ακόμα και σήμερα) καθαρή ιεροσυλία. Επιπλέον, τα κείμενα αυτά, όπως και το βιβλίο συνολικότερα, πέρα από τον ακαδημαϊκό τους ρόλο τροφοδότησαν και συνεχίζουν να τροφοδοτούν το αντι-εθνικιστικό κίνημα.

Από την άλλη, μια μικρή μερίδα πανεπιστημιακών και άλλων αρχαιολόγων, ιδιαίτερα αυτοί και αυτές που κατέχουν σημαντικές θέσεις εξουσίας, αντέδρασε με ιδιαίτερα αρνητικό τρόπο, όχι όπως αρμόζει σε μια επιστημονική συζήτηση, δηλαδή με εκτενή και εμπειρικά τεκμηριωμένα επιχειρήματα, με νέα ερευνητικά πορίσματα για να αμφισβητήσει ή και να καταρρίψει αυτά του βιβλίου.

Το ενδιαφέρον, και για μένα αλλά πιστεύω και για τους αναγνώστες, είναι να αναρω-

τηθούμε γιατί οι κριτικές και αναστοχαστικές προσεγγίσεις στην αρχαιολογία συναντούν τέτοιες σφοδρές αντιδράσεις σε ορισμένους κύκλους. Μια κριτική και αναστοχαστική αρχαιολογία θα συνιστά εσαεί απειλή για ακαδημαϊκά και άλλα προνόμια, καθώς τραβά το χαλί κάτω απ’ τα πόδια αυτών που υπερασπίζονται πάγια εδραιωμένες θέσεις.

Ακόμα πιο ενδιαφέρον όμως είναι πώς και γιατί η ονειρική αρχαιολογία, και του Ανδρόνικου αλλά και της Αμφίπολης, συνεχίζει να σαγννεύει μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και να λειτουργεί πολιτικά στο πλαίσιο του εθνικού φαντασιακού, όπως είδαμε και πολύ πρόσφατα με τα νέα συλλαλητήρια για το Μακεδονικό. Στο άρθρο μου, που αναφέρατε, για την έννοια του χρέους και την ιστορία της Αμφίπολης υποστηρίζω πως αυτή η ονειρική αρχαιολογία λειτουργεί ως μια απόκρυφη οικονομία (όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις ανά τον κόσμο), ως μια σωτηριακή αφήγηση που δρα στο πλαίσιο μιας «οικονομίας της ελπίδας», ιδιαίτερα απαραίτητη για πολλούς και πολλές μέσα στις συνθήκες της συνεχιζόμενης κρίσης: οι ένδοξοι πρόγονοι, ίσως και ο ίδιος ο Μεγαλέξανδρος, θα έλθουν ως από μηχανής θεός για να μας σώσουν.

Για να ξαναγυρίσω στον Ανδρόνικο, το υπόρρητο μήνυμα αυτού του κεφαλαίου του βιβλίου είναι πως προσωπικότητες όπως η συγκεκριμένη, η επιρροή και η σημασία των οποίων ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της αρχαιολογίας ή και της ακαδημαϊκής συζήτησης γενικότερα, απαιτούν συστηματική διερεύνηση ως ιστορικά και κοινωνικά φαινόμενα, πέρα από εξιδανικεύσεις και ιεροποιήσεις αλλά και ολικές και γενικευτικές απορρίψεις. Στόχος δεν είναι να συντηρήσουμε ούτε και να καταρρίψουμε είδωλα, αλλά να σκεφτούμε γιατί τα συγκεκριμένα πρόσωπα έγιναν είδωλα και συνεχίζουν να λειτουργούν ως τέτοια. Ακόμα, να σκεφτούμε πώς το «φαινόμενο Ανδρόνικος» αλλά και το «φαινόμενο Βεργίνα» έχουν επηρεάσει και συνεχίζουν να επηρεάζουν την ελληνική αρχαιολογία, ιδιαίτερα αυτή της βόρειας Ελλάδας.

—Ο Βρετανός ανθρωπολόγος Michael Herzfeld που, από την επιτόπια έρευνά του στην Κρήτη και μετά, έγραψε πολύ για την Ελλάδα, είναι, νομίζω, ο πρώτος που τη χαρακτήρισε «κρυπτο-αποικία». Κρυπτο-αποικίες θεωρεί «κάποιες χώρες, ουδέτερες ζώνες ανάμεσα σε μέρη που έχουν αποικιστεί και σε όσα παραμένουν αδάμαστα, που βρέθηκαν στην ανάγκη να κερδίσουν την πολιτική τους ανεξαρτησία με αντίτιμο μια δυσβάσταχτη οικονομική εξάρτηση. Και η σχέση αυτή εκφράστηκε με το συμβατικό περίβλημα μιας επιθετικά εθνικής κουλτούρας, κομμένης και ραμμένης στα μέτρα ξένων προτύπων»².

Εσείς, τώρα, έχετε πει: «η κρυπτο-αποικιακή συνθήκη της Ελλάδας μπορεί να θεωρηθεί ένας τριπλός αποικισμός: του ιδεώδους, του χρόνου, του χώρου»³. Αναφέρεστε ίσως στα ιδεώδη του «δυτικού ελληνισμού», στον αλλοχρονισμό (*allochronization*), ως τρόπο της αποικιοκρατίας, και σε άλλα ακόμη που, συμπτυκνωμένα, περιέχονται στο άρθρο σας για την ιστορία των ανασκαφών στην αθηναϊκή Αγορά⁴. Ένα άρθρο γλαφυρό, διανθισμένο από τις ανθρώπινες μαρτυρίες από τα αρχεία που μελετήσατε στη Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων (Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας) και, κυρίως, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (ΑΣΚΣΑ). Κάνετε λόγο για τις απαλλοτριώσεις και την «αποικιοκρατική αναισθησία» μπρος στο ξεσπίτωμα των κατοίκων, για την «αποκάθαρση της ετερότητας», την «τελετουργική κάθαρση των ιερών τόπων του έθνους». Ο εθνικισμός, έχετε πει, ήταν και είναι ένα πρότζεκτ της μεσαιάς τάξης.

Αυτό που προσπαθώ να κάνω και στο βιβλίο αυτό αλλά και σε άλλα πιο πρόσφατα γραπτά είναι να τονίσω ότι θα πρέπει να σκεφτούμε το ζήτημα του εθνικισμού μαζί με το ζήτημα της αποικιοκρατίας. Οι δύο αυτές έννοιες είναι συνυφασμένες, και ιστορικά και

03

Δημαρχείο του Πόρου.

Φωτ.: Φώτης Υφαντίδης.

θεωρητικά. Ενώ στο πρόσφατο παρελθόν επικρατούσε η αντίληψη πως τα ζητήματα αποικιοκρατίας δεν αφορούν την Ελλάδα, καθώς δεν υπήρξε μια παραδοσιακά εννοούμενη αποικία, σήμερα πολλοί ερευνητές συζητούν τα σχετικά ζητήματα πολύ πιο συχνά, ίσως και επειδή η σημερινή συνθήκη και το πολιτικό κλίμα στη χώρα έχουν φέρει στο προσκήνιο όρους όπως νεοαποικιακότητα ή αποικία χρέους.

Πιστεύω πως η συζήτηση περί αποικιοποίησης μας αφορά άμεσα, και ιστορικά και θεωρητικά, και αφορά επίσης και την ελληνική αρχαιολογία. Το πλαίσιο της δυτικής νεωτερικότητας μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν η νεοελληνική εθνική ταυτότητα και το ελληνικό κράτος ήταν και είναι ταυτόχρονα αποικιοκρατικό, εθνικό αλλά και φυλετικό, ήταν και είναι ένα πρόταγμα λευκότητας. Αν ξαναδιαβάσουμε υπό αυτό το πρίσμα τα κείμενα και των πολιτικών αλλά και των λογίων (εθνικών διανοουμένων, ιστορικών και αρχαιολόγων, αρχαιοφών και ταξιδιωτών) του 18ου και του 19ου αιώνα που στήριξαν αυτό το πρόταγμα, ο οριενταλισμός, ο φυλετικός λόγος αλλά και η αποικιοκρατική λογική νομίζω θα φανούν ξεκάθαρα. Φυσικά αυτός ο αποικιοκρατικός λόγος είναι αμφίθυμος, και λόγω της γεωγραφικής θέσης της Ελλάδας (πολύ κοντά στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις σε σχέση με τις αφρικανικές, ασιατικές ή υπερατλαντικές αποικίες) αλλά και λόγω του κλασικού παρελθόντος, καταγωγικού μύθου της δυτικής νεωτερικότητας εν γένει. Ο όρος κρυπτο-αποικία παρέχει τη δυνατότητα να συζητήσουμε τα ζητήματα αποικιοκρατίας και αποικιακότητας, λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη αυτή την αμφιθυμία και την ελληνική ιδιαιτερότητα εν γένει.

Αλλά ας έλθουμε στα αρχαιολογικά. Είναι γνωστό πως οι δομές της επίσημης ελληνικής αρχαιολογίας, από το νομικό αλλά και το ιδεολογικό και θεωρητικό πλαίσιο μέχρι την ακαδημαϊκή κατοχύρωση της αρχαιολογίας στο πανεπιστήμιο, θεμελιώθηκαν τον 19ο αιώνα από Βαυαρούς λογίους και κυβερνητικούς επιτρόπους και συμβούλους. Όμως η αποικιοποίηση στην ελληνική περίπτωση δεν αφορά μόνο τις δομές της αρχαιολογίας. Οι δομές είναι μάλλον το επιφανόμενο μιας ευρύτερης αποικιοποίησης με όχημα την κλασική αρχαιότητα. Η εξιδανίκευση της κλασικής αρχαιότητας και η επιβολή της, ως του κατ’ εξοχήν παρελθόντος, πάνω στην πολυεθνοτική, πολυχρονική και πολυπολιτισμική υλική και κοινωνική πραγματικότητα του εδαφικού χώρου της Ελλάδας, είναι η πρώτη και ίσως η πιο σημαντική αποικιοποίηση, αυτό που ονομάζω αποικιοποίηση του ιδεώδους. Αυτό που ακολούθησε ήταν μια αποικιοποίηση του χώρου που πήρε διάφορες μορφές, από την παραγωγή μιας μνημειακής τοπογραφίας με μετονομασίες, ανασκαφές, αναστηλώσεις και ανακατασκευές κλασικών μνημείων, μέχρι τις καταστροφές υλικών καταλοίπων που δεν χωρούσαν στην εθνική αφήγηση. Μιλάμε δηλαδή για διαδικασίες εθνικής αποκάθαρσης, με αμιγώς θρησκευτικές συνδηλώσεις — εξάλλου ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα του βιβλίου είναι πως η αρχαιότητα, και ιδιαίτερα η κλασική αρχαιότητα, ιεροποιήθηκε στο πλαίσιο της εθνικής αφήγησης. Όσο για την αποικιοποίηση του χρόνου, αυτή ενυπήρχε από την αρχή στην όλη διαδικασία, για παράδειγμα στην κατασκευή του «Χρυσού Αιώνα» ως της κορυφαίας στιγμής του προαιώνιου έθνους, στη δόμηση του χρόνου ως νομοτέλειας και τελεολογίας, στην «αναλογική» πρόσληψη της χρονικότητας όπου η μια χρονική στιγμή, για παράδειγμα αυτή της Επανάστασης του 1821, μπορεί να αντικατασταθεί από μια άλλη, για παράδειγμα αυτή των αρχαιοελληνικών πολέμων ενάντια στους Πέρσες.

Φυσικά και υπήρξαν εντάσεις από την αρχή, για παράδειγμα μεταξύ δυτικών και εγχώριων διανοουμένων, αλλά και αναφορικά με τη θέση και το ρόλο του Βυζαντίου ή των αρχαίων Μακεδόνων. Στο *Έθνος και τα ερείπιά του* προτείνω ως όρο τον «εγχώριο ελληνισμό» που από τα μέσα του 19ου αιώνα αντικατέστησε εν μέρει τον «δυτικό ελληνισμό», όπου ο ελληνισμός ορίζεται ως η ιδεολογία του αποθαιμασμού της κλασικής αρχαιότητας, κατ’ αρχήν από τις δυτικές ελίτ και τους διανοούμενούς τους, και στη συ-

νέχεια από τους εθνικούς διανοούμενους της φαντασιακής κοινότητας του ελληνικού έθνους. Έτσι κατασκευάστηκε και το τριμερές σχήμα του εθνικού χρόνου, αλλά και έννοιες όπως Βυζαντινός Ελληνισμός ή Μακεδονικός Ελληνισμός. Οι δε αρχαίοι Μακεδόνες, που απ’ όλους σχεδόν τους εθνικούς διανοούμενους των τελών του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα θεωρούνταν κατακτητές που κατέλυσαν την «ελευθερίαν της Ελλάδος» και εχθροί του ελληνισμού, απέκτησαν σημαντική θέση στο εθνικό αφήγημα, μετά και την επιρροή διανοητών όπως ο Droysen με το βιβλίο του *Geschichte des Hellenismus* [Ιστορία του ελληνισμού]. Όμως ήταν στα τέλη του 20ού αιώνα και χάρη στον Ανδρόνικο όταν οι αρχαίοι Μακεδόνες, και ιδιαίτερα ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος, θα αποκτούσαν πρωταγωνιστική θέση και θα τίθεντο επικεφαλής στις «εθνικές μάχες» που ακόμα μαίνονται.

Όσο για τις ανασκαφές της Αγοράς, θεωρώ πως η περίπτωση αξίζει ιδιαίτερη προσοχή και το άρθρο μου (αλλά και άλλες, προγενέστερες μελέτες όπως αυτή της Νίκης Σακκά) είναι μόνο η αρχή. Στο άρθρο αυτό εισάγω την έννοια της «διπλής αποικιοποίησης». Από τη μια, της αποικιοποίησης του χωροχρόνου και του φαντασιακού που απαιτούσε πάση θυσία την ανασκαφή του χώρου, και από την άλλη της αποικιοποίησης μέσω του μηχανισμού της αρχαιολογίας και των πρακτικών της. Ιδέες περί «αποκάθαρσης» εμφανίστηκαν και εδώ, και βλέπουμε γραπτά Ελλήνων και Αμερικανών αρχαιολόγων να μιλούν για μια βρόμικη γειτονιά–εστία μόλυνσης δίπλα στον Ιερό Βράχο και πάνω στα κλασικά μνημεία, που έπρεπε οπωσδήποτε να εξυγιανθεί μέσω των ανασκαφών και των αρχαιοτήτων. Έτσι, η περίπτωση αυτή αφενός μας επιτρέπει να συζητήσουμε τα ζητήματα εθνικισμού–αποικιοκρατίας και αρχαιολογίας (ας δούμε για παράδειγμα πώς ένα εγχείρημα, που ενώ στην αρχή σχεδιάστηκε ως κοινή ελληνο-αμερικανική ανασκαφή, έγινε στο τέλος αποκλειστικά ανασκαφή της Αμερικανικής Σχολής — αποτέλεσμα εκβιασμών αλλά και της ιστορικής συγκυρίας). Αφετέρου αναδεικνύει την ταξικότητα και του εθνικού–αποικιοκρατικού αφηγήματος και της αρχαιολογικής διαδικασίας. Οι ιδιοκτήτες και οι ενοικιαστές της γειτονιάς, από μικροαστικά και εργατικά στρώματα, υπέστησαν αναγκαστικές εξώσεις και απαλλοτριώσεις με αποζημίωση πολύ χαμηλότερη της αντικειμενικής αξίας των ακινήτων, όπως παραδέχονται οι ίδιοι οι δικηγόροι της Αμερικανικής Σχολής.

—Ανάμεσα σε όσα καταμαρτυρούνται στη νεωτερικότητα είναι η εμπορευματοποίηση των αγαθών καθώς και ένας μονογραμμικός χρόνος που οδεύει αμετάκλητα προς την ανάπτυξη. Στο τίμημα εισόδου που καλείται να καταβάλει ο επισκέπτης μουσείων και αρχαιολογικών χώρων, αναγνωρίζετε την εμπορευματοποίηση του υλικού παρελθόντος. Στο όνομα μιας αναπόφευκτης «ανάπτυξης», μέσω fast-track τουριστικών και άλλων αναπτυξιακών προγραμμάτων και επενδύσεων, μια αρχαιολογία την οποία χαρακτηρίζετε «εμπορική»⁵ συντελεί στην ολοένα αυξανόμενη καταστροφή ιστορικών χώρων και τοπίων. Παραθέτετε το βρετανικό παράδειγμα της αρχαιολογίας των συμβάσεων στη νεοφιλελεύθερη μεταθατσερική εποχή, με τις κατασκευαστικές εταιρίες να χρηματοδοτούν μεν τις ορισμένου χρόνου σωστικές ανασκαφές, όχι όμως και τη μετα-ανασκαφική ανάλυση και τη μελέτη των ευρημάτων. Το ζήτημα της ανάπτυξης έχει αναδειχθεί σε μείζον θέμα στην Ελλάδα του σήμερα, ιδιαίτερα όταν οι πολυπόθητες επενδύσεις φαίνονται να απειλούν το φυσικό περιβάλλον ή τις αρχαιότητες. Υπάρχει «δίκαιη ανάπτυξη»; Υπάρχει χρυσή τομή; Ανάπτυξη για ποιον, με ποιους όρους και σε ποιο πλαίσιο; Δεν ξέρω αν υπάρχει «δίκαιη ανάπτυξη», ξέρω όμως πως σίγουρα δεν υπάρχει ουδέτερη ανάπτυξη, ούτε ανάπτυξη για το «καλό της χώρας» γενικότερα, αντίληψη που συνδυάζει τον εθνικισμό με

04

Ιερό του Ποσειδώνα στον Πόρο. Φωτ.: Φώτης Υφαντίδης.

05

Ανάκτορο Κνωσού, Δυτική Αυλή. Φωτ.: Γιάννης Χαμηλάκης.

νεοφιλελεύθερες απόψεις περί οικονομίας. Σε σχέση με άλλες χώρες, η Ελλάδα διαθέτει ακόμα ένα καθεστώς ισχυρής προστασίας των αρχαιοτήτων και των αρχαιολογικών χώρων και τοπίων, καθεστώς όμως που υπονομεύεται τα τελευταία χρόνια με τις διαδικασίες που περιγράψατε. Ευτυχώς, σε αρκετές περιπτώσεις βλέπουμε να έχει δημιουργηθεί ένα κίνημα πολιτών από τα κάτω που υπερασπίζεται και τις αρχαιότητες, και νεότερα ή σύγχρονα μνημεία, αλλά και το ευρύτερο τοπίο. Τα δε ζητήματα που θέτει πηγαίνουν πολύ πιο πέρα από αυτά της επίσημης–κρατικής αρχαιολογίας, που δυστυχώς σε ορισμένες περιπτώσεις παρέχει αρχαιολογική και περιβαλλοντική νομιμοποίηση σε καταστροφικές για το περιβάλλον και την αρχαιολογία επενδύσεις. Τα κινήματα αυτά αναδεικνύουν το ενιαίο του φυσικού και πολιτισμικού τοπίου, τη σημασία νεότερων και σύγχρονων υλικών καταλοίπων και μνημείων, ακόμα και αυτών που δεν προστατεύονται από την κείμενη νομοθεσία, και εντέλει διατυπώνουν το αίτημα: ούτε ιδιωτικοποιημένη αλλά ούτε και αφηρημένα και γραφειοκρατικά κρατική αρχαιολογική μέριμνα, αλλά μια δημόσια αρχαιολογική προστασία, ανοικτή στις ανάγκες και στα βιώματα των τοπικών κοινωνιών. Τα κινήματα πόλης, όπως αυτά του Ελληνικού, της Ακαδημίας Πλάτωνος ή του Φιλοπάππου στην Αθήνα, και το κίνημα για την προστασία του μοναδικού αρχαιολογικού τοπίου του Κάβου Σίδερο στην Ανατολική Κρήτη, είναι ορισμένα από τα παραδείγματα.

—Θα ήθελα να μας μιλήσετε για την «αρχαιολογική εθνογραφία»⁶ και για το πώς την εφαρμόζετε τόσο στο πλαίσιο του «Προγράμματος της Καλαυρείας στον Πόρο» όσο και στη νεολιθική Κουτρουλού Μαγούλα στη Φθιώτιδα. Να ξεκινήσουμε από τον Πόρο;

Η αρχαιολογική εθνογραφία συνιστά μια νέα κατεύθυνση της αρχαιολογίας, ένα νέο πλαίσιο θεωρίας και πράξης και όχι απλά μια νέα μέθοδο. Επιδιώκει τη δημιουργία ενός χώρου μέσα στον οποίο μπορούν να συνυπάρξουν αρχαιολόγοι, ειδικοί από άλλες επιστήμες, όπως κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, και κοινότητες και άνθρωποι με διαφορετική προέλευση. Το συνεκτικό στοιχείο είναι οι έννοιες της υλικότητας και της χρονικότητας και η μεταξύ τους σχέση. Τα ερευνητικά ερωτήματα έχουν να κάνουν με τους διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης των αρχαιολογικών καταλοίπων, της αρχαιολογικής διαδικασίας —αλλά και γενικότερα της υλικότητας, της υλικής μνήμης και του χρόνου— από τις τοπικές κοινωνίες. Τι πιστεύουν οι μη ειδικοί για τα αρχαία; Πώς προσλαμβάνουν το χρόνο, τη μνήμη και την υλικότητα; Ο απώτερος στόχος δεν είναι η συλλογή μιας σειράς ανεκδότων και «δοξασιών», αλλά η διερεύνηση διαφορετικών πλαισίων νοηματοδότησης. Να το πω πιο ξεκάθαρα και κάπως προκλητικά: υπάρχουν πολλές αρχαιολογίες πέρα από την επίσημη αρχαιολογία των επαγγελματιών και των ακαδημαϊκών αρχαιολόγων, και ο στόχος της αρχαιολογικής εθνογραφίας είναι να δημιουργήσει το χώρο μέσα στον οποίο αυτές οι διαφορετικές αρχαιολογίες, ως λόγοι και πρακτικές περί αρχαίων, μπορούν να συνυπάρξουν, να συνομιλήσουν, ακόμα και να διδαχθούν η μία από την άλλη. Φυσικά κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται την άκριτη αποδοχή κάθε άποψης και πρακτικής, ιδιαίτερα αυτών που είναι εμπειρικά έωλες ή ηθικά και πολιτικά απαράδεκτες, όπως για παράδειγμα οι ρατσιστικές απόψεις για το παρελθόν και το παρόν.

Όσον αφορά τη μεθοδολογία και την πρακτική της αρχαιολογικής εθνογραφίας, αυτές περιλαμβάνουν όλο το ρεπερτόριο της εθνογραφίας (συμμετοχική παρατήρηση, ελεύθερες συζητήσεις και συνεντεύξεις κ.ά.), προσαρμοσμένες στις υλικές πραγματικότητες της αρχαιολογίας, με τη χρήση, για παράδειγμα, των υλικών καταλοίπων ως βιογραφικών αντικειμένων που μπορούν να ανακαλέσουν μνήμες, ιστορίες και βιώματα. Ακόμα, χρησιμοποιεί πειραματικές μεθόδους όπως η φωτο-εθνογραφία, όπου η λήψη και η έκθεση φωτογραφιών δεν γίνεται για λόγους εθνογραφικής τεκμηρίωσης, αλλά

σκοπεύει στη δημιουργία νέων υλικών και καλλιτεχνικών αντικειμένων που τίθενται σε κυκλοφορία αμέσως και δίνουν αφορμή για νέες εθνογραφικές συζητήσεις. Μια γεύση μπορεί να αποκομίσει κανείς από το δίγλωσσο, ελεύθερα προσβάσιμο, φωτο-εθνογραφικό άλμπουμ *Camera Kalaureia*⁷.

Στον Πόρο, γύρω από το Ιερό του Ποσειδώνα, στη θέση που θεωρείται η αρχαία Καλαυρεία, αλλά και μέσα στις τοπικές κοινωνίες στο νησί και στην απέναντι ακτή, πραγματοποιήσαμε ένα συστηματικό και εκτεταμένο πρόγραμμα αρχαιολογικής εθνογραφίας, μαζί με τον κοινωνικό ανθρωπολόγο Άρη Αναγνωστόπουλο και τον αρχαιολόγο-φωτογράφο Φώτη Υφαντίδη. Η κύρια φάση της έρευνας πεδίου κράτησε τρία χρόνια (2007–2010), αλλά η ευρύτερη έρευνα συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Τα αποτελέσματα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα. Για παράδειγμα, διερευνήσαμε και αναλύσαμε με λεπτομέρεια τις συγκρούσεις ανάμεσα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και τους ανθρώπους που ζούσαν μέσα στα αρχαία ερείπια από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και την έξωσή τους πριν από λίγα χρόνια, έξωση που έγινε για να προχωρήσουν οι ανασκαφές και να μετατραπεί ο χώρος σε ένα αρχαιολογικό τοπίο, εν πολλοίς μια αρχαιολογική ετεροτοπία. Αυτή η διαδικασία έχει φυσικά επαναληφθεί σε πολλούς χώρους ανά την Ελλάδα, όμως είναι η πρώτη φορά που τυγχάνει μιας συστηματικής μελέτης, βασισμένης και σε αρχειακή έρευνα και στην έρευνα της αρχαιολογικής εθνογραφίας. Εξετάσαμε σοβαρά τις απόψεις των ανθρώπων που υπέστησαν αυτές τις πρακτικές και πιστεύουμε πως έχουμε να μάθουμε πολλά από τη βιωματική σχέση τους με το χώρο και το ευρύτερο τοπίο, αλλά και από το πώς αντιμετώπισαν το κρατικό, επιστημονικό, γραφειοκρατικό και νομικό κανονιστικό πλαίσιο. Επίσης μελετήσαμε το πώς βλέπουν οι τοπικές κοινωνίες το χώρο και πώς πραγματεύονται τις έννοιες της αρχαίας κλασικής κληρονομιάς σε συνδυασμό με άλλες υλικές και μνημονικές κληρονομίες, όπως για παράδειγμα αυτή της Επανάστασης του 1821 και των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους, περιόδου ιδιαίτερα σημαντικής για τον Πόρο. Η μονογραφία με τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας ετοιμάζεται και ελπίζουμε να κυκλοφορήσει σύντομα.

06
Ιερό του Ποσειδώνα στον Πόρο, αρχαιολογικά ευρήματα των πρόσφατων δεκαετιών.
Φωτ.: Φώτης Υφαντίδης.

ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ
ΝΑ ΣΚΕΦΤΟΥΜΕ
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ
ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΟ
ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ
ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΑΣ.

—Στη νεολιθική θέση Κουτρουλού Μαγούλα, που διοικητικά ανήκει στη Φθιώτιδα και γεωγραφικά βρίσκεται στη ΝΔ πλευρά του θεσσαλικού κάμπου, συνδιευθύνετε με τη Νίνα Κυπαρίσση–Αποστολικά (επίτιμη διευθύντρια της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας–Σπληαιολογίας Ν. Ελλάδας) το πρόγραμμα «Αρχαιολογία και Αρχαιολογική Εθνογραφία»⁸. Θα ήθελα να μας μιλήσετε ιδιαίτερα γι’ αυτή τη συναρπαστική μελέτη για το φως στο Κτίριο 1 του οικισμού. Όμοιά της, λέτε, δεν έχει ξαναγίνει σε νεολιθικό περιβάλλον. Χρησιμοποιώντας δύο τρισδιάστατες τεχνικές καταγραφής, τη 3D σάρωση και τη 3D φωτογραμμετρία, αξιοποιήσατε τις ψηφιακές (ανα)παραστάσεις ως εργαλεία μελέτης και ερμηνείας των δεδομένων. Η εικονογράφηση του άρθρου σας στο *Antiquity* είναι εντυπωσιακή. Το σκηνικό που στήνεται είναι ανθρώπινο και χειροπιαστό: είναι σούρουπο, ο ήλιος έχει πέσει, η φωτιά από την εστία φτιάχνει σκιές που, παιχνιδίζοντας, δημιουργούν μια ατμόσφαιρα πρόσφορη σε αφηγήσεις ή σε πρωτο-θεατρικές επιτελέσεις.

Η σημαντική θέση που είναι γνωστή ως Κουτρουλού Μαγούλα άρχισε να ανασκάπτεται το 2001 από την κυρία Κυπαρίσση, μια εξέχουσα ερευνήτρια της ελλαδικής Προϊστορίας. Η συνεργασία για αυτή τη θέση ξεκίνησε ανεπίσημα το 2009 και επίσημα το 2010, και συνεχίζεται μέχρι σήμερα ως συνεργασία ανάμεσα στο ΥΠΠΟΑ, και συγκεκριμένα την Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας, και τη Βρετανική Σχολή της Αθήνας, με σημαντικά αποτελέσματα. Όπως κάθε ανασκαφή έτσι και αυτή είναι μια συλλογική προσπάθεια και τα όποια αποτελέσματα οφείλονται στη σκληρή δουλειά εργατών και εργατριών, αρχαιολόγων, και φοιτητών και φοιτητριών από πολλά πανεπιστήμια. Η κύρια φάση κατοίκησης τοποθετείται με βάση τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού στην αρχή της Μέσης Νεολιθικής, και με βάση τις απόλυτες χρονολογήσεις (AMS dating), στους δύο πρώτους αιώνες της 6ης χιλιετίας. Όμως η θέση υπήρξε σημαντική και στα υστερότερα χρόνια, καθώς έχουμε εντοπίσει και ανασκάψει έναν, σπάνιο για την περιοχή, πρόιμο θολωτό τάφο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού («μυκηναϊκό»), αλλά και μια ταφή νεαρής γυναίκας που χρονολογείται στον 12ο αιώνα π.Χ. Μιλάμε λοιπόν για μια θέση που ήταν σημαντικός οικισμός κατά τη Νεολιθική εποχή (με αναβαθμούς, περιμετρικά χαντάκια, ιδιαίτερα προσεγμένη αρχιτεκτονική και έχει δώσει μέχρι σήμερα πάνω από 400 πύλινα ειδώλια) αλλά που λειτουργούσε και ως μνημονικός τόπος σε μεταγενέστερες περιόδους.

Τώρα όσον αφορά τη συγκεκριμένη μελέτη για το φως, είναι το αποτέλεσμα διδακτορικής έρευνας (Πανεπιστήμιο του Southampton), του συνεργάτη μας Κώστα Παπαδόπουλου, λέκτορα ψηφιακής αρχαιολογίας και ψηφιακής πολιτισμικής κληρονομιάς στο Πανεπιστήμιο Maynooth της Ιρλανδίας. Η ψηφιακή αναπαραστάση του Κτιρίου 1 από τον οικισμό δεν είχε απλά ως στόχο την οπτική αποκατάσταση ενός νεολιθικού σπιτιού που σήμερα σώζεται αποσπασματικά. Οι ευρύτεροι στόχοι είχαν να κάνουν με τα ζητήματα της εμπειρίας και της χρήσης του δομημένου και αδόμητου χώρου από τους νεολιθικούς ανθρώπους. Για τη μελέτη του φωτός μέσα στο Κτίριο 1 χρησιμοποιήθηκαν όλα τα ανασκαφικά δεδομένα για το κτίριο, πύλινα ομοιώματα οικίσκων που βρέθηκαν στην Κουτρουλού Μαγούλα, αλλά και συγκριτικά αρχαιολογικά και εθνογραφικά δεδομένα. Το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο είναι αυτό της αρχαιολογίας των αισθήσεων για την οποία θα έχουμε ίσως την ευκαιρία να μιλήσουμε στη συνέχεια. Η μελέτη αυτή έδειξε πως αν και μια σειρά από κοινωνικές δραστηριότητες, όπως η προετοιμασία και η κατανάλωση της τροφής, γινόταν έξω από τα κτίρια, στους υπαίθριους ή ημιυπαίθριους χώρους ανάμεσα σε αυτά, αποκτώντας έτσι μια ιδιαίτερη κοινωνική και συλλογική διάσταση, οι συνθήκες φωτισμού μέσα στα οικήματα επέτρεπαν μια σειρά από άλλες δραστηριότητες, κάποιες από αυτές ιδιαίτερα λεπτές και προσεκτικές, όπως το πλάσιμο

και η διακόσμηση ειδωλίων ή η επεξεργασία λίθινων εργαλείων. Οι άνθρωποι της Νεολιθικής είχαν την ικανότητα να ρυθμίζουν τις συνθήκες φυσικού και τεχνητού φωτισμού, βοηθούντων και των ανοιγμάτων, π.χ. παράθυρα ή φωταγωγοί της οροφής. Ιδιαίτερα οι φωταγωγοί, αν κρίνουμε από τα ανοίγματα στις οροφές των ομοιωμάτων οικίσκων και τη γωνία κλίσης τους, ενδέχεται να λειτουργούσαν και ως ηλιακά ρολόγια μέσα στο κτίριο. Ακόμα, οι δέσμες ηλιακού φωτός κατά τη διάρκεια της μέρας αλλά και το φως από τη φωτιά το βράδυ θα επέτρεπαν το παιχνίδι με τις σκιές και θα δημιουργούσαν, όπως λέτε, μια ατμόσφαιρα θεατρικότητας. Οι τοίχοι του κτιρίου και όλο το εσωτερικό του ενδέχεται να γίνονταν η οθόνη και η σκηνή, ενώ τα πήλινα πτηνόμορφα και ανθρωπόμορφα ειδώλια, αλλά και αυτά με τις υβριδικές μορφές ανθρώπου–πουλιού που έχουν βρεθεί σε αφθονία στον οικισμό, θα γίνονταν τα σκηνικά αντικείμενα σε επιτελεστικές αφηγήσεις για προγόνους, μακρινά ταξίδια και τόπους, αλλά και για φανταστικά όντα.

—Επισημαίνετε ότι η κατασκευή του δυτικού *sensorium* στη νεωτερικότητα, του «κανόνα» των πέντε αισθήσεων, που προμοδοτεί την όραση, εδράζεται στην αποικιακή και εθνική συγκυρία εξουσίας, και ότι το άγχος απέναντι στην ακατάστατη και αναρχική φύση των αισθήσεων καθρέφτιζε το άγχος και την επιθυμία να εξημερωθούν και να κατακτηθούν μακρινοί και απείθαρχοι τόποι, άνθρωποι και καιροί. Λέτε επίσης ότι: «Αντί για την *παρουσία*, η νεωτερική αρχαιολογία, τουλάχιστον στις κυρίαρχες εκδοχές της, προτίμησε την *αναπαράσταση*». Στη φωτογραφία αναγνωρίζετε τον νέο αναπαραστατικό μηχανισμό της καπιταλιστικής νεωτερικότητας και σημειώνετε ότι αυτή και η επίσημη αρχαιολογία είναι συνομήλικες. Θα θέλατε να μας μιλήσετε για τις ψηφιακές «(ανα)παραστάσεις» που υιοθετείτε σε σχέση με τις δισδιάστατες αναπαραστάσεις που αφορίζετε; Όπως και για την έννοια της «έκθεσης», ακόμα και για το «σύμπλεγμα επίδειξης» για το οποίο κάνετε λόγο;

Δεν αφορίζω τη φωτογραφία εν γένει, όπως νομίζω φαίνεται σε ολόκληρο το βιβλίο (*Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις*), ούτε αποθεώνω τις τρισδιάστατες ψηφιακές αναπαραστάσεις. Και οι δύο διαδικασίες παρέχουν αισθητηριακές δυνατότητες και μπορούν να χρησιμοποιηθούν είτε εντός ενός γνωστικού, αφηρημένου και αποσωματοποιημένου πλαισίου, όπου οι αισθήσεις είναι πέντε και λειτουργούν αυτόνομα και μηχανιστικά, είτε εντός ενός διαφορετικού πλαισίου βιωματικότητας και ενσώματης πρόσληψης του κόσμου. Ενός πλαισίου που δεν θα βασίζεται στην οπτικότητα ως ανεξάρτητη γνωστική εμπειρία, αλλά στη συναισθησία, όπου πολλές αισθήσεις λειτουργούν συνδυαστικά και μνημονικά, και εντός ενός αισθητηριακού πεδίου που περιλαμβάνει ανθρώπους, χώρους, άλλα έμβια όντα και, φυσικά, αντικείμενα.

Η εφεύρεση της φωτογραφίας τοποθετείται μέσα σε ένα φιλοσοφικό και κοινωνικό πλαίσιο αντικειμενοποίησης και οπτικής αναπαράστασης του κόσμου, όμως δεν παύει να παραμένει μια υλική–μνημονική διαδικασία, και τα φωτογραφικά αντικείμενα είναι υλικότητες, μέρος της υλικότητας του κόσμου και όχι αναπαραστάσεις του. Έχω υποστηρίξει πως η φωτογραφία και η αρχαιολογία συνιστούν παράπλευρους μηχανισμούς της δυτικής νεωτερικότητας, που και οι δύο ισορροπούν ανάμεσα στο θέαμα και την επιτήρηση. Εξάλλου, εμφανίστηκαν περίπου την ίδια περίοδο και από την αρχή συνδέθηκαν στενά. Γι' αυτό και υιοθετώ την έννοια του «συμπλέγματος επίδειξης» του Tony Bennett για να μιλήσω και για τα δύο φαινόμενα. Όμως όπως η αρχαιολογία, τουλάχιστον ως πρακτική, ποτέ δεν έχασε την υλικότητα και την πολυαισθητηριακότητά της, παρά το κατά καιρούς αφηρημένα λογοκεντρικό–γνωστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε, έτσι και η φωτογραφία διατήρησε την απτότητα και την αισθητηριακή της δύναμη. Εξάλλου, σε πολλά από τα ερευνητικά προγράμματα που έχω ξεκινήσει, και εγώ

07
Κουτροπού Μαγούλα 2017, λίγο πριν από μια θεατρική παράσταση στο χώρο. Φωτ.: Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτροπού Μαγούλας.

08
Κουτροπού Μαγούλα 2012, νεολιθικό ειδώλιο in situ. Φωτ.: Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτροπού Μαγούλας.

και οι συνεργάτες μου χρησιμοποιούμε όχι μόνο τρισδιάστατες αναπαραστάσεις αλλά και απλές φωτογραφίες, που όμως διατηρούν την πολυαισθητηριακότητα και τη συναισθητική τους δύναμη, βλ. για παράδειγμα τα φωτο-ιστολόγια με τη δουλειά κυρίως του Φώτη Υφαντίδη, www.theotheracropolis.com και www.kalaureiainthepresent.org.

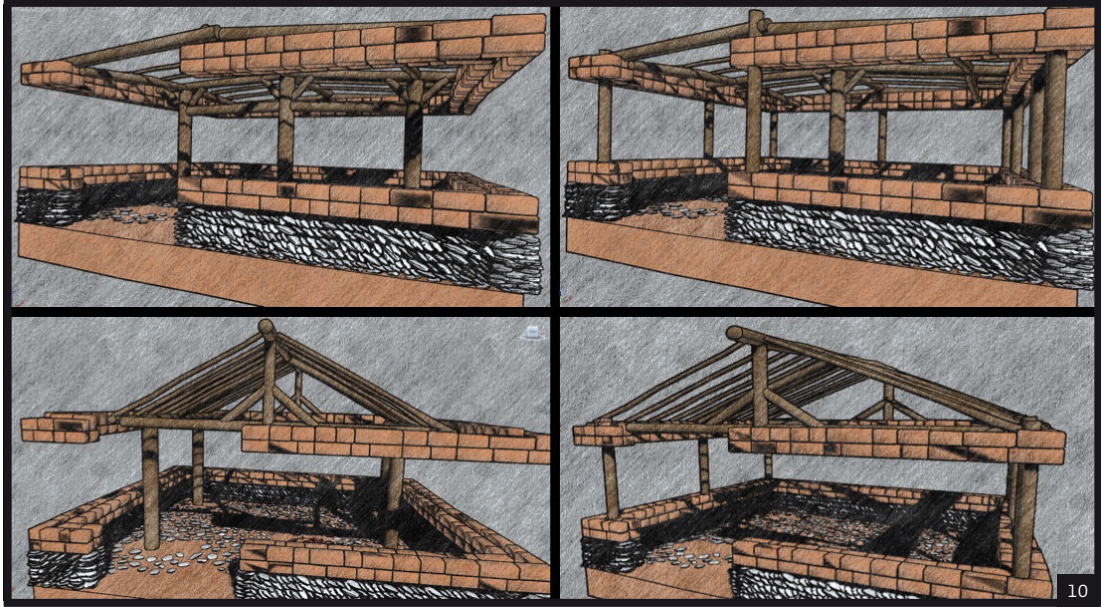
—**Η νεωτεरिकότητα ανέθεσε στον άνθρωπο το ρόλο του άρχοντα της γης. Ήρθε όμως κάποτε η ώρα για τη «στροφή στα ζώα». Στο πλαίσιο της αρχαιολογίας των ζώων, συνυπογράφετε με την Kerry Harris το άρθρο «Πέρα από το άγριο, το αγρίμι και το ήμερο. Μαθήματα από την προϊστορική Κρήτη»⁹. Γράφετε, λοιπόν: «Στην αρχή της Νεολιθικής περιόδου μια σειρά ζώων εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη: βοοειδή, αιγοπρόβατα, χοίροι, σκύλοι, ελάφια και άνθρωποι». Λέτε ότι η διχοτόμηση σε ζώα άγρια και ήμερα παραείναι απλουστευτική για να περιγράψει την πολυπλοκότητα των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους και τα ζώα. Αναδεικνύοντας πόσο σημαντικό είναι το κυνήγι, όπως άλλωστε το έχετε κάνει και για τις μυκκναιϊκές κοινωνίες, διατυπώνετε την πολύ ελκυστική πιθανότητα να είναι τα ταυροκαθάψια μια τελετουργική ή χορογραφική επιτέλεση του κυνηγιού του ταύρου.**

Η προσέγγισή μας στο άρθρο είναι αυτή της κοινωνικής ζωοαρχαιολογίας που, τουλάχιστον έτσι όπως την ορίζουμε εμείς, επιδιώκει να ξεπεράσει τον ανθρωποκεντρισμό της δυτικής νεωτερικότητας και την κυριαρχία ενός είδους πάνω σε όλα τα άλλα, αντίληψη με τις γνωστές καταστροφικές περιβαλλοντικές συνέπειες. Θέλουμε να δείξουμε πως η ιστορία και ο υλικός κόσμος που μας περιβάλλει συνδημιουργήθηκαν από ανθρώπους και άλλα ζώα. Δεν μπορεί, για παράδειγμα, η εικονογραφία της Κρήτης της Εποχής του Χαλκού να είναι γεμάτη από αναπαραστάσεις ζώων, δεν γίνεται να είναι η κεφαλή ενός ταύρου η εμβληματική εικόνα αυτού που ονομάζουμε «Μινωικό πολιτισμό», και εμείς να συνεχίζουμε να αγνοούμε τα ζώα και το ρόλο τους ή να τα θεωρούμε απλά ως υποχείρια και αντικείμενα προς εκμετάλλευση από τους ανθρώπους. Στη μελέτη λοιπόν αυτή παρουσιάζουμε μια σειρά από παραδείγματα όπου ζώα όπως το πλατόνι, το αγρίμι ή ο ταύρος φαίνεται να λειτουργούν πρωταγωνιστικά, ιδιαίτερα σε πομπές και άλλες τελετουργικές πρακτικές. Για παράδειγμα, ενώ δεν φαίνεται να υπάρχουν έγκυρες ζωοαρχαιολογικές μαρτυρίες για άγριους ταύρους στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, φαίνεται πως κάποια εξημερωμένα ζώα είχαν επιλεγεί (λόγω μεγέθους και άλλων χαρακτηριστικών) για να παίζουν το ρόλο των άγριων, σε μνημονικές τελετές που πιθανόν να παρέπεμπαν σε εποχές κατά τις οποίες οι πρόγονοι των κατοίκων της Κρήτης της περιόδου εκείνης κυνηγούσαν άγριους ταύρους, για παράδειγμα στην Ανατολία. Η αγριότητα λοιπόν εδώ είναι ζήτημα επιτέλεσης και όχι βιολογίας και γενετικής.

—**Η Ελένη Κονσολάκη–Γιαννοπούλου δημοσίευσε στο τεύχος 121 του περιοδικού μας (Αύγ. 2016), ένα άρθρο για το μυκκναιϊκό ιερό στα Μέθανα. Σε παλαιότερο άρθρο το οποίο συνυπογράφετε¹⁰ διαβάζουμε ότι εσείς ήσασταν εκείνος που έκανε την ανάλυση του ζωοαρχαιολογικού υλικού στο εργαστήριο Wiener της ΑΣΚΣΑ — και ότι μάλιστα έχετε ανάλογη δική σας συλλογή. Λέτε, λοιπόν, ότι αυτές οι θυσίες ζώων με καύση αποτελούν την πρώτη ζωοαρχαιολογικά διαπιστωμένη μαρτυρία από ιερό — ενώ τις διαχωρίζετε επιμελώς από μεταγενέστερες θυσιαστικές πρακτικές. Ότι τις μυκκναιϊκές κοινωνίες τις χαρακτήριζε η γιορτή. Και εγγράφετε τα ευρήματα που μελετήσατε στην αρχαιολογία της κατανάλωσης τροφής ως κοινωνικά σημαντικές, αισθητηριακά ενσώματες εμπειρίες. Άλλωστε το φαγητό και η πόση αποτελούν, λέτε, πράξεις εν-σωμάτωσης (και απο-σωμάτωσης). Θα γράψετε επίσης¹¹: «Οδηγή-**

09

Κουτρολού Μαγούλα, Κτίριο 1.
Υποθετική ψηφιακή αποκατάσταση
αρχιτεκτονικών στοιχείων και μελέτη
φωτισμού: Κώστας Παπαδόπουλος /
Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και
Αρχαιολογικής Εθνογραφίας
Κουτρολού Μαγούλας.

10

Κουτρολού Μαγούλα, Κτίριο 1.
Μη φωτορεαλιστικές εναλλακτικές
αποκαταστάσεις για τη στήριξη της
στέγης: Κώστας Παπαδόπουλος /
Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και
Αρχαιολογικής Εθνογραφίας
Κουτρολού Μαγούλας.

θηκα στην αισθητηριακή εμπειρία και στο συν-κινητικό της φορτίο μελετώντας πρακτικές κατανάλωσης τροφής και ομοιοτικά συμβάντα, με άλλα λόγια μέσα από ενσώματες κοινωνικές πρακτικές, και μέσα από εκείνες που ο κυρίαρχος δυτικός κανόνας είχε ονομάσει οι “κατώτερες” αισθήσεις της γεύσης και της όσφρησης».

Η δουλειά μου πάνω στην αρχαιολογία της κατανάλωσης τροφής και ποτού, που ξεκίνησε με τη διδακτορική μου έρευνα για το ρόλο του κρασιού και του ελαιολάδου στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, καθόρισε και τη μετέπειτα στροφή μου στην αρχαιολογία του σώματος και των αισθήσεων. Νομίζω όμως πως αυτή η γενεαλογική σχέση εξηγεί και την προσέγγισή μου πάνω στο θέμα: αναρωτήθηκα, για παράδειγμα, για την αξιολογική ιεραρχία στη σκέψη μας που κατατάσσει τη γεύση και την όσφρηση στις κατώτερες αισθήσεις, σε αντίθεση με την όραση και την ακοή που ονομάζονται συχνά και «ανώτερες» ή «απόμακρες» αισθήσεις. Έτσι κατάλαβα πως η αρχαιολογία των αισθήσεων δεν μπορεί να αγνοήσει τη φυλετική και ταξική συγκρότηση της σωματικότητας και της αισθητηριακότητας, αλλά και αυτό που ο Norbert Elias ονόμασε «Civilising Process» και είναι συνυφασμένο με τη συγκρότηση της αστικής τάξης. Η διασωματική εμπειρία του φαγητού όμως με βοήθησε ακόμα να αναπτύξω ένα θεωρητικό πλαίσιο που απορρίπτει το καρτεσιανό υπόδειγμα της διάκρισης ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, καθώς αυτό που συμβαίνει με το φαγητό είναι μια διαδικασία κυκλοφορίας ουσιών, συχνά στο πλαίσιο κοινωνικών–συλλογικών τελετουργιών όπου τα όρια υποκειμένου–αντικειμένου αλλά και σώματος–τροφής καθίστανται δυσδιάκριτα και εντέλει καταργούνται, το «αντικείμενο»–τροφή γίνεται «υποκείμενο»–σώμα.

—**Στο βιβλίο σας για την αισθητηριακή αρχαιολογία προτείνετε ότι: «δεν πρέπει να εστιάζουμε σε ατομικές αισθήσεις αλλά στο πεδίο της αισθητηριακότητας και των συν-κινητικών και μνημονικών ροών που αυτή γεννάει, αποφεύγοντας την οριοθέτηση του σώματος και του πράγματος ως απομονωμένων κατηγοριών. Αντίθετα από τη νεωτερική μας αντίληψη, οι αισθήσεις είναι άπειρες και αναρίθμητες». Θα θέλατε να μας μυήσετε σε αυτό το πεδίο και, για όσους από εμάς δεν είναι εξοικειωμένοι με τον όρο, να περιγράψετε τη «συν-κινητικότητα»;**

Η έννοια του αισθητηριακού πεδίου είναι κεντρική στην αισθητηριακή θεωρία που έχω προτείνει με το βιβλίο αυτό και με μεταγενέστερες δημοσιεύσεις, όπως αυτή για τα αισθητηριακά συναθροίσματα (Sensorial Assemblages)¹². Πολύ συνοπτικά, το πεδίο αυτό δεν έχει να κάνει ούτε με τα ερευνητικά ή ακαδημαϊκά πεδία, ούτε με τη γεωγραφική και τοπογραφική διάσταση των σχετικών όρων. Το αισθητηριακό πεδίο είναι ένα πεδίο σχέσεων, ένας ενδιάμεσος χώρος που δομείται από τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο υλικό και στο άυλο. Υποστηρίζω πως η αισθητηριακότητα ως κοινωνική διαδικασία δεν είναι ζήτημα σωματικών οργάνων και εξωτερικών ερεθισμάτων που υφίστανται επεξεργασία από εσωτερικές, εγκεφαλικές–γνωστικές διαδικασίες, όπως συνήθως υποστηρίζουν οι μηχανιστικές, καρτεσιανές προσεγγίσεις. Η αισθητηριακότητα ενεργοποιείται μέσα από σχέσεις ανάμεσα σε ποικίλες οντότητες και στοιχεία: πράγματα, ανθρώπους, άλλα έμβια όντα, χώρους και τοπία, ηχητικά κύματα και μνημονικές ανακλήσεις, για να αναφέρουμε μόνο ορισμένα από αυτά. Είναι αυτές οι σχέσεις που συγκροτούν αισθητηριακά πεδία, πεδία που ενεργοποιούν τη συν-κινητικότητα, την ικανότητα των αισθήσεων και των αισθητηριακών σχέσεων να μας «αγγίζουν». Η συν-κινητικότητα σχετίζεται με τα συναισθήματα, όμως δεν λειτουργεί στο επίπεδο του ατόμου αλλά είναι μάλλον διάχυτη, ατμόσφαιρα και όχι εξατομικευμένο αίσθημα.

Όσο για τον αριθμό των αισθήσεων, είναι πλέον γνωστό πως ο αριθμός 5 είναι μια σύμ-

βαση που κληρονομήσαμε από την αριστοτελική παράδοση. Ανθρωπολογικές μελέτες έχουν ήδη δείξει πως μη δυτικές κοινωνίες αναγνωρίζουν ως σημαντικές αισθήσεις που εμείς στη Δύση δεν αναγνωρίζουμε καν ως τέτοιες, όπως για παράδειγμα τη σωματική ισορροπία ή τη θερμοκρασία, ενώ παράλληλα έχει αποδειχτεί και ανθρωπολογικά αλλά και από τις νευροεπιστήμες η συναισθητική και η κιναισθητική λειτουργία της αισθητηριακής διαδικασίας: οι αισθήσεις ενεργοποιούνται συνδυαστικά και από κοινού, από σώματα και οντότητες εν κινήσει.

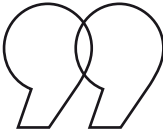
—Στο ίδιο βιβλίο παρουσιάζετε δύο μελέτες περίπτωσης από την Κρήτη της Εποχής του Χαλκού: Στην πρώτη, μελετάτε επικήδειες τελετές και ορίζετε μια «διασωματική σφαίρα αισθητηριακής πολιτικής». Στη δεύτερη, προσεγγίζετε το «ανακτορικό φαινόμενο» της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού καταλήγοντας: «αυτά που ονομάζουμε ανάκτορα ήταν η αποθήωση και η μνημιοποίηση της αισθητηριακής και μνημονικής ιστορίας μακράς διαρκείας». Θα μπορούσατε να μας παρουσιάσετε έστω το συμπέρασμα — χωρίς να παραλείψετε τις παρατηρήσεις σας για τις τοιχογραφίες.

Όπως ήδη έχουμε πει, οι αισθήσεις επιτελούν μια πολιτική λειτουργία, κάτι που θα συνέβαινε και στο παρελθόν. Θα μπορούσαμε να πούμε, ακολουθώντας τον Φουκώ αλλά και άλλους πιο πρόσφατους θεωρητικούς, πως συγκροτούν βιο-πολιτική, πολιτικές πρακτικές που δομούνται γύρω από την ενσώματη, αισθητηριακή εμπειρία. Από την άλλη, στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού οι επικήδειες τελετές και γενικότερα οι πρακτικές που σχετίζονταν με το θάνατο και τις ταφές κατείχαν εξέχουσα θέση στην κοινωνική διαδικασία και στις διαπραγματεύσεις εξουσίας και δύναμης, συγκροτούσαν δηλαδή μια αισθητηριακή νεκροπολιτική. Η κοινωνική μνήμη κατείχε σημαντική θέση σε αυτές τις διαπραγματεύσεις. Τα νεκροταφεία δεν ήταν τόποι μόνο για τους νεκρούς αλλά ζωντανοί χώροι συλλογικών συναθροίσεων, επικήδειων και επιμνημόσυνων συμποσίων, και διακίνησης και απόθεσης πολύτιμων αντικειμένων. Μέσα από αυτές τις πολυαισθητηριακές διαδικασίες, μέσα από την ενσώματη επαφή με τις σορούς και τα οστά των εξατομικευμένων ή συλλογικών προγόνων, οι άνθρωποι συγκροτούσαν τη γενεαλογία και την ιστορία τους, συχνά εν μέσω εντάσεων και διαφιλονικιών. Στους επόμενους αιώνες όμως (κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού), το κέντρο των συλλογικών, πολυαισθητηριακών και μνημονικών πρακτικών μεταφέρεται στα ανακτορικά κέντρα. Οι συμποσιακές πρακτικές με τον ιδιαίτερο αισθητηριακό και μνημονικό τους αντίκτυπο αποκτούν μεγαλύτερη βαρύτητα, οργανώνονται με μεγαλύτερη συχνότητα και με τη συμμετοχή περισσότερων συνδαιτυμόνων. Τα ανακτορικά αυτά κέντρα ιδρύονται σε θέσεις με ιδιαίτερο αισθητηριακό και μνημονικό βάρος, μακριά ιστορία κατοίκησης και εξίσου μακριά ιστορία συμποσιακών τελετουργιών. Η αρχιτεκτονική και υλική έκφραση των ανακτόρων, λοιπόν, συνιστά τον εορτασμό, την αποθέωση και τη μνημιοποίηση αυτής της μακράς αισθητηριακής και μνημονικής ιστορίας. Παράλληλα, φαίνεται και η προσπάθεια των ανακτορικών αρχών να οριοθετήσουν και να κατευθύνουν την αισθητηριακή εμπειρία, μέσα από καθορισμένες διαδρομές και χωρικές ρυθμίσεις που υποβάλλουν συγκεκριμένες ενσώματες πράξεις και κινήσεις. Δεν είναι τυχαίο πως οι τοιχογραφίες στα ανακτορικά αυτά κέντρα συχνά μνημονεύουν πομπές και συμπόσια. Οι τοιχογραφίες όμως αυτές δεν είναι απλά διακοσμήσεις ούτε έργα τέχνης με την αφηρημένη έννοια του όρου, αλλά «σκηνικά εργαλεία» σε τελετουργίες και πράξεις συχνά παρόμοιες με αυτές που αναπαριστούν. Συμμετέχουν δηλαδή ενεργά, μαζί με ανθρώπους, κτίρια και αντικείμενα, στη δημιουργία μιας έντονα συν-κινητικής πολυαισθητηριακής ατμόσφαιρας. ■

11

Κουτρούλου Μαγούλα 2017, ξενάγηση στο χώρο. Φωτ.: Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρούλου Μαγούλας.

Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ,
ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ
Η ΚΛΑΣΙΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ,
ΙΕΡΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ
ΑΦΗΓΗΣΗΣ.

Σημειώσεις

- 1 Γιάννης Χαμπλάκης, «Κάποια χρέη δεν μπορούν να εξοφληθούν ποτέ: η αρχαιοπολιτική της κρίσης», στο Quinn Latimer / Adam Szymczyk (επιμ.), *Documenta 14: A Reader*, Prestel/Random House, Μόναχο 2017.
- 2 Michael Herzfeld, «The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism», *The South Atlantic Quarterly* 101/4 (Φθινόπωρο 2002).
- 3 Χαμπλάκης, «Κάποια χρέη...», *ό.π.*
- 4 Yannis Hamilakis, «Double colonization. The story of the excavations of the Athenian Agora (1924–1931)», *Hesperia* 82 (2013).
- 5 Yannis Hamilakis, «Archaeology and the Logic of Capital: Pulling the Emergency Brake», *Int J Histor* DOI 10.1007/s10761-015-0307-4, Springer Business+Media, Νέα Υόρκη 2015.
- 6 Yannis Hamilakis / Aris Anagnostopoulos, «What is Archaeological Ethnography?», *Public Archaeology: Archaeological Ethnographies* 8/2–3 (2009).
- 7 Yannis Hamilakis / Fotis Ifantidis, *Camera Kalaureia: An Archaeological Photo-ethnography / Μια Αρχαιολογική Φωτο-εθνογραφία*, Archaeopress, Οξφόρδη 2016.
- 8 Νίνα Κυπαρίσση–Αποστολικά / Γιάννης Χαμπλάκης, «Αρχαιολογική και εθνογραφική έρευνα στη θέση Κουτρούλου Μαγούλα Φθιώτιδας 2009–2012», *4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2009–2011*, 2012. Yannis Hamilakis / Efthimis Theou, «Enacted multi-temporality. The archaeological site as a shared, performative space», στο A.G. Ruibal (επιμ.), *Reclaiming Archaeology: Beyond the Tropes of Modernity*, Routledge, Λονδίνο 2013. Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος / Νίνα Κυπαρίσση–Αποστολικά / Γιάννης Χαμπλάκης, «Ψηφιακή σάρωση, φωτογραμμετρία και ψηφιακές (ανα)παραστάσεις: Αρχαιολογική τεκμηρίωση και ερμηνεία σε τρεις διαστάσεις. Η περίπτωση της Κουτρούλου Μαγούλας», *4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2009–2011*, 2012. Constantinos Papadopoulos / Yannis Hamilakis / Nina Kyparissi–Apostolika, «Light in a Neolithic dwelling: Building 1 at Koutroulou Magoula (Greece)», *Antiquity* 89/347 (Οκτώβριος 2015).
- 9 Kerry Harris / Yannis Hamilakis, «Beyond the wild, the feral, and the domestic. Lessons from prehistoric Crete», στο G. Marvin / S. Mchugh (επιμ.), *Routledge Handbook of Human–Animal Studies*, Routledge, Λονδίνο 2014.
- 10 Yannis Hamilakis / Eleni Konsolaki, «Pigs for the gods: Burnt animal sacrifices as embodied rituals at a Mycenaean Sanctuary», *Oxford Journal of Archaeology* 23/2 (2004).
- 11 Γιάννης Χαμπλάκης, *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις. Βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013.
- 12 Yannis Hamilakis, «Sensorial Assemblages: Affect, Memory and Temporality in Assemblage Thinking», *Cambridge Archaeological Journal* 27/1 (2017), σ. 169–182.